

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано термінолексику літературознавчих статей початку ХХ ст. Описано явища синонімії, внутрішньо- та міждисциплінарну омонімію, а також полісемію на матеріалі цієї термінолексики. Досліджено систему гіперо-гіпонімних зв'язків у літературознавчій термінології періоду раннього модернізму.

Ключові слова: термінологія, термінолексика, літературознавчі терміни, омонімія, полісемія, синонімія, гіперонім, гіпонім.

В статті проаналізована термінолексика літературознавчих статей початку ХХ століття. Описано явища синонімії, внутрішньо- та міждисциплінарної омонімії, а також полісемію на матеріалі цієї термінолексики. Досліджено систему гіперо-гіпонімних зв'язків у літературознавчій термінології періоду раннього модернізму.

Ключевые слова: терминология, терминология, литературоведческие термины, омонимия, полисемия, синонимия, гипероним, гипоним.

The article deals with the terminology of literary papers at the beginning of the XXth century. The phenomenon of synonymy, intra-and interdisciplinary homonymy and polysemy based on that terminology has been described. The system of hyper-hyponym relations in literary terminology of the period of early modernism has been researched.

Key words: terminology, literary terms, homonymy, polysemy, synonymy, hyperon, hyponym.

Українська мова за своєю сутністю є складною системою з різними типами відношень між окремими одиницями. Важливе місце у пластах лексичного наповнення мови посідає термінологія. У термінології, як і в будь-якій іншій підсистемі лексики, існують різні види міжслівних відношень, саме тому важливо дослідити лексико-семантичні характеристики літературознавчої термінології.

З робіт, у яких досліджено історію літературознавчих термінів, описано їхні лексичні чи семантичні особливості, слід відзначити праці М. Грушевського, О. Масликової, Г. Крохмальної, Є. Регушевського, Т. Панько.

Матеріалом нашого дослідження є 170 термінолексем, зафіксованих у статтях 1900-1920 рр. з журналів «Літературно-науковий вістник» і «Українська хата» та з багатотомних видань праць І. Франка і Лесі Українки.

Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого вивчення системи функціонування термінології у літературознавчих статтях періоду раннього модернізму.

Предметом є лексико-семантичні особливості літературознавчих термінолексем цього періоду.

Мета статті – описати особливості вияву семантичних відношень (синонімію, омонімію, полісемію, гіперо-гіпонімію) у текстах літературознавчих статей початку ХХ ст.

Перш за все розглянемо явище полісемії, яке пов'язане з основними проблемами лексичної семантики, контекстології, лінгвістики тексту

[15, с. 201-205]. У лінгвістиці обґрунтованим є теоретичне положення про семантику слова, що дає змогу пояснити багатозначність слова, виходячи з його мовних характеристик, з урахуванням специфіки мовленнєвого акту [6]. Як відомо, полісемія – це здатність слова мати одночасно кілька значень [5, с. 21]. Якщо значення однакових слів втратили смисловий зв'язок, то вони стають омонімами, які вже не мають між собою нічого спільного. Іноді важко розмежувати полісемію та омонімію (яка виникла на базі полісемії), тому часто омонімію називають «вищим ступенем розходження значень» [8, с. 72]. Явище полісемії є цікавим для дослідження на лексичному рівні, хоча наукова лексика свідомо відмовляється від семантичної різноманітності [16, с. 12-14]. Наявність полісемії в термінології надає необхідну для її функціонування спроможність економії мовних засобів та створює основу для виконання процесів поступового переосмислення термінних елементів, хоча традиційною вимогою до терміна є його однозначність.

В. І. Сіфоров [14], А. Г. Матюшенко [9], М. А. Шуригін [25], В. І. Прач [12], Ю. В. Палієвська [10] та ін. говорять про поширеність полісемії в різних термінологічних системах. Менш поширеною полісемія є серед термінів технічних наук, більше – у філологічній та інших гуманітарних галузях. Серед них особливо відзначається багатозначність термінології літературознавства [4, с. 125-128].

У спеціальній термінній лексиці розрізняємо внутрішньо- та міждисциплінарну омонімію, натомість полісемія не може бути міждисциплінарною.

У своєму дослідженні ми натрапляємо на зразки внутрішньодисциплінарної багатозначності, заснованої на метонімічному переносі, – це терміни *драма* (як рід літератури, наприклад: «*Театр живе самою лірикою, драма, комедія й трагедія втратили інтерес*» [18, с. 196] і жанр літератури, наприклад: «*Першим взірцем такого психологічного роману були «Wahlverwandschaften» Гете; за ним пішов довгий ряд психологічних повістей та драм у всіх європейських літературах...*» [20, с. 364]) та бібліотека (приміщення де зберігають книги, наприклад: «... *свідоцтво про се він знайшов у рукопису віденської надвірної бібліотеки.*» [21, с. 154] та наявність у певної особистості якоїсь кількості книг [3, с. 79]). Ці ж терміни є прикладами багатозначності між словами спеціальної лексики.

Також у літературознавчих статтях початку ХХ ст. наявні терміни, які виявляють багатозначність у різних напрямках однієї галузі знань:

1. Назви літературних напрямів і течій: *декадентизм* («*Як у своїй статті він мішає декадентизм («хоробливий стан суспільності а далі й штуки) з символізмом, напрямком чи зв'язком ідей, що почасти належать до невідлучних прикмет штуки від самого початку її існування*» [20, с. 361]), *реалізм*, *романтизм*, *натуралізм* («*На підставі порівняльного методу переконуємося що загальні літературні прояви не поминають і нашого народу і літератури, доказом чого можуть послужити: романтизм, реалізм, натуралізм, декадентизм і т. д.*» [22, с. 235]) і т. д. Ці терміни мають неоднакові дефініції у різних дисциплінах гуманітарного циклу – літературознавстві, образотворчому мистецтві, історії, архітектурі.

2. Назви літературних жанрів: *автобіографія* (відмінні значення у літературознавстві та діловій мові), *казка* (відмінні значення у літературознавстві та фольклористиці), *малюнок* (відмінні значення у літературознавстві та в образотворчому мистецтві).

Щодо омонімії, то серед термінів, які на початку ХХ ст. функціонували у літературознавчих статтях, є ті, які мають міждисциплінарні омонімії відповідники, наприклад, *композиція* – (термін, наявний у різних дисциплінах (*композиція твору*) (літературознавство, наприклад: «... *історичні драми, що, однак, при всіх своїх перевагах, чудовій мові, гарних віршах і патріотичній тенденції не викликають хвилювання, не відзначаються ні глибоким психологізмом, ні зразковою драматичною композицією*» [23, с. 13]), *музична композиція*, *шахова композиція*, *композиція натурального числа* (математика), *об'єктна композиція* (програмування), де омонімія є повною, та *роман* (як літературознавчий термін – «жанр літератури» («*Мабуть в українській літературі ще не настав*

час роману» [23, с. 16]) і як об'єкт вивчення ономастики – «власне ім'я людини»), де спостерігаємо неповну омонімію, оскільки графічно лексема *роман* відрізняється: у літературознавстві це загальна назва і перша літера мала, а в ономастиці *Роман* – це власна назва, яку пишемо з великої літери.

Слід виділити і міждисциплінарні омонімії, серед них назви частин чи груп творів та їхніх художніх елементів: *розділ* (відмінні значення у літературознавстві та перукарському мистецтві), *цикл* (відмінні значення у літературознавстві, географії, медицині), *мотив* (відмінні значення у літературознавстві, музиці та криміналістиці). Наприклад, у літературознавстві *мотив* – це тема ліричного твору [7, с. 469] («*Ми радувались тій різномірності тонів і форм, тому багатству мотивів*» [19, с. 173]), у криміналістиці – підстава для якогось вчинку, а в музиці – мелодичний зворот, що має музичний зміст [3, с. 692]. Ці ж терміни є прикладами омонімії між словами спеціальної лексики.

Більшість термінів не має міждисциплінарних омонімічних та полісемічних відповідників (*місячник*, *хрестоматія*, *афоризм*, *белетрист*, *епігон*, *віршописець*, *віршомаз*, *фелетон*, *трактат*, *співомовка*, *прокламація*, *поема* та ін.).

Слід зазначити і наявність полісемії між словами загальнонавжваної та спеціальної лексики, що часто спричинено явищем детермінізації, наприклад, термін *драма* як жанр літератури («*Театр живе самою лірикою, драма, комедія й трагедія втратили інтерес*» [17, с. 196]) та як загальнонавжане слово *драма* – трагічна історія життя людини [3, с. 326]; термін *анекдот* як коротке усне гумористичне або сатиричне оповідання про якусь подію («*Мені здається, що цього свідоцтва не можна брати поважно і що сим разом маємо перед собою анекдот, сатиричний концепт якогось шляхтича*» [21, с. 154]) й загальнонавжане слово *анекдот* – смішна розповідь [3, с. 30].

Загалом, можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що більшість термінів не має омонімічних відповідників, серед літературознавчої термінології, представленої у статтях періоду раннього модернізму, наявні терміни, які мають омонімії та багатозначні відповідники внутрішньодисциплінарні, міждисциплінарні, між словами загальнонавжваної та спеціальної лексики, між термінами власне спеціальної лексики.

Важливе місце у термінології посідає явище синонімії. «Синоніми визначаються як слова, які мають тотожне значення, і як слова, які мають близьке значення... Ідеальні синоніми повинні мати ідентичний семний склад та бути повністю взаємозамінюваними в контексті» [24, с. 46].

У термінному наповненні літературознавчих статей початку ХХ ст. виявлено кілька пар термінів-синонімів та один синонімний ряд:

А) Синоніми-дублети, тобто терміни, що мають повний збіг за значенням і вживанням. Наприклад:

вірш – поезія («Сьогодні український поет, так само, як і всякий інший, не сяде писати вірші отак собі, з нуди» [19, с. 173], «Загальна утірка: українець скоро навчиться писати, зараз починає писати поезію» [19, с. 172]), література – письменство («А. Кримський – високо оригінальна фігура в нашій літературі» [19, с. 188], «Через те, що етика нашого громадянства те ж міряється користю, можна сказати, що в відношенні до письменства наше громадянство тримається грубо утилітарного принципу» [17, с. 418-419]), письменник – письменник («Пропоную нашим «писателям» зробити висновки з цієї тези відносно себе» [17, с. 422], «У «Літературно-науковому віснику», який видає цей осередок, зустрічаємося з працями майже всіх видатних галицьких і українських письменників» [23, с. 10]); поет – віршописець («Протягом останніх років твори Шевченка видавалися тричі, в кількості п'яти, двадцяти і п'ятдесяти тисяч відбитків, що найкраще свідчить про велику популярність, якою користується ім'я цього великого поета на Україні» [23, с. 11], «Дехто з віршописців того часу таки і вбився в колодочки і се примушувало уважливо відноситись до усяких поетичних спроб» [2, с. 4]).

Синоніми цього типу, тобто дублети, в досліджуваних літературознавчих текстах за кількістю посідають чільне місце. Вони конкретні, інформативні, стилістично нейтральні, легко піддаються уніфікації, стандартизації, тобто задовольняють вимоги, які традиційно висувають до терміна.

Б) Ідеографічні синоніми – терміни, «семантична подібність яких не поширюється на всі значення» [1, с. 407], наприклад: *епігон* (письменник, який наслідує іншого митця («Ми бачили вже майже у всіх наших поетів щире змагання визволитися з пут шаблону, позбутися клейма епігонів стилю Шевченка» [19, с. 173])) – *віршомаз* (письменник, роботи якого є невдалими («Чи є такий віршомаз – народолобець, який би не вважав себе пророком» [17, с. 423])); *література* (поєднує в собі і поетичні, й прозові художні твори) – *белетристика* (містить тільки прозові художні твори).

Причини виникнення синонімії в літературознавчій термінології початку ХХ ст. можна пояснити, насамперед, паралельним використанням застарілих назв та нової термінології.

Дуже поширеними в українській літературознавчій термінології є гіперо-гіпонімічні відношення.

Термінознавці розглядають гіпонімну парадигму як одну з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури, і як універсальний засіб тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми [11, с. 191-194].

В українському мовознавстві переважає погляд, згідно з яким «гіпонімічні парадигми логічно ґрунтовані взаємодією між родовидовими поняттями та частиною і цілим, ґрунтуються на імплікації чи виключенні

понять» [11, 192-193]. Відношення роду і виду є одним із основних різновидів найзагальніших відношень між поняттями. Зазвичай слова-гіпероніми виражають родові поняття, а слова-гіпоніми – видові.

Гіперо-гіпонімія є важливою категорією у літературознавчій термінології, оскільки її наявність забезпечує системність термінології. Таке явище демонструє наявність ієрархічних відношень у цій системі і дозволяє описати спеціальні поняття як стратифіковані (тобто розміщені шарами), наприклад: *утопія* [18, с. 155] – *апокаліптична утопія* [18, с. 167], *белетристична утопія* [18, с. 166], *історична утопія* [18, с. 164] і т. д.

У термінознавстві усталена думка, що в межах терміносистеми однослівні терміни, як правило, є гіперонімами, навколо яких групуються здебільшого терміни-словосполучення (гіпоніми), що передають видові відмінності родового поняття [13, с. 32].

Ланцюговий характер розвитку гіперо-гіпонімічних відношень показує звуження семантики у напрямі гіперонім – гіпонім і навпаки – розширення значення від терміна-гіпоніма до гіпероніма, наприклад, *роман* [23, с. 16] – *психологічний роман* [20, с. 364], *соціальний роман* [18, с. 177] та ін.

Гіпоніми в міру розвитку науки і поглиблення знань про об'єкт можуть стати гіперонімами щодо інших термінів-гіпонімів, однак серед термінів, які ми описували, такого явища не виявлено. Можна говорити про те, що у літературознавчій термінології, яка функціювала на початку ХХ ст. і, яку нам вдалось виявити, явище стратифікації не було ще широко розвиненим та обмежувалось лише двома рівнями поділу однорідних понять.

У термінах з літературознавчих статей початку ХХ ст. можна виділити велику кількість гіпонімічних рядів (наприклад: *оповідання* [19, с. 188] – *біблійне оповідання* [18, с. 157], *історичне оповідання* [23, с. 12]; *поезія* [19, с. 172] – *епічна поезія* [23, с. 13], *ідеалістична поезія* [19, с. 193], *лірична поезія* [19, с. 192], *пророка поезія* [18, с. 160]; *роман* [23, с. 16] – *буржуазний роман* [18, с. 183], *історичний роман* [23, с. 12], *утопічний роман* [18, с. 173], *соціальний роман* [18, с. 177], *психологічний роман* [20, с. 364] і т. ін.). Більшість гіпонімічних рядів є двокомпонентними, проте наявні й багатокомпонентні ряди. Гіпероніми становлять близько восьми відсотків від загальної кількості термінів, які ми виявили у літературознавчих статтях 1900-1920 років.

Підсумовуючи, зазначимо, що різні вияви семантичних відношень, які спостерігаються між термінами літературознавчих статей початку ХХ ст. підкреслюють розгалуженість літературознавчої термінології цього періоду загалом і розширюють межі для дослідження термінного наповнення літературознавчих текстів періоду раннього модернізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. Ахманова. – Москва : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Білоусенко О. Нова поетична сила / О. Білоусенко // ЛН Вістник. – Львів ; Київ, 1909. – Т. 47. – С. 3–8.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Волкова Т. Я. Лінгвістичні аспекти термінологічної багатозначності / Т. Волкова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2004. – С. 125–128.
5. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Київ : Либідь, 2001. – 224 с.
6. Литвин Ф. А. Речевая многозначность слова : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Ф. А. Литвин. – Москва, 1978. – 24 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалева, В. І. Теремка. – Київ : Академія, 2007. – 752 с.
8. Маненко А. Англійсько-український словник з профілактичної та екологічної токсикології / А. Маненко, Т. Балабан, Н. Хоп'як. – Львів : Ліга-Прес, 2002. – 112 с.
9. Матюшенко А. Г. Язык литературоведческих текстов: (Опыт семантического исследования именной лексики) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. Г. Матюшенко ; АН СССР Ин-т рус. яз. – Москва, 1991. – 23 с.
10. Палиевская Ю. В. Терминология английского литературоведения как система : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Ю. В. Палиевская ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1983. – 173 с.
11. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 290 с.
12. Прач В. П. Семантическая структура английских общеупотребительных слов и процессы их терминологизация (на материале лексики по лесотехн. спец.) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / В. П. Прач ; Льв. гос. ун-т им. И. Франко. – Львов, 1990. – 16 с.
13. Романова О. О. Гіперо-гіпонімія в українській швацькій термінології / О. О. Романова // Вісник харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – № 765. – С. 32–35.
14. Сифоров В. И. Проблемы научно-технической терминологии / В. И. Сифоров // Вестник АН СССР. – 1975. – № 8. – С. 16–22.
15. Соколовська С. Полісемія в тексті: типи реалізації та функції / С. Соколовська // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2003. – № 11. – С. 201–205.
16. Теглівець Ю. Особливості полісемії та омонімії складених термінів із семою вода / Ю. Теглівець // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2007. – № 593. – С. 12–14.
17. Товкачевський А. Література і наші народники / А. Товкачевський // Українська хата. – Київ, 1911. – № 9. – С. 417–433.
18. Українка Леся. Утопія у белетристиці / Леся Українка // Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Київ : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – С. 155–198.
19. Франко І. Я. Наша поезія в 1901 році / І. Франко // Франко І. Я. Твори : У 50 т. – Київ : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 172–198.
20. Франко І. Я. Принципи і безпринципність / І. Франко // Франко І. Я. Твори : У 50 т. – Київ : Наукова думка, 1981. – Т. 34. – С. 360–365.
21. Франко І. Я. Руська сатира на польську елекцію / І. Франко // Франко І. Я. Твори : У 50 т. – Київ : Наукова думка, 1982. – Т. 35. – С. 150–156.
22. Франко І. Я. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди / І. Франко // Франко І. Я. Твори : У 50 т. – Київ : Наукова думка, 1981. – Т. 34. – С. 7–347.
23. Франко І. Я. Українська література за 1899 рік / І. Франко // Франко І. Я. Твори : У 50 т. – Київ : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 10–17.
24. Цимбал Н. Сучасна українська термінологія органічної хімії : монографія / Н. Цимбал ; Ін-т укр. мови НАН України, Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. – Умань : РВЦ Софія, 2007. – 135 с.
25. Шурыгин Н. А. Филологические термины межсистемного функционирования / Н. А. Шурыгин // Филологические науки. – 1998. – № 5-6. – С. 47–57.

© Жангазінова Р. Т., 2014

Дата надходження статті до редколегії 18.12.2013 р.

ЖАНГАЗІНОВА Руслана Тарасівна – викладач кафедри українознавства ЛНМУ імені Данила Галицького, здобувач кафедри прикладного мовознавства ЛНУ імені Івана Франка, м. Львів.

Коло наукових інтересів: українська мова, термінологія українського літературознавства.